

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПРАВОВЛАДДЯ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ**FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE RULE OF LAW
IN THE COSSACK-HETMAN STATE**

**Кельба С.Г., к.ю.н., доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинський університет**

У статті досліджується специфіка формування основ правовладдя в Україні у Козацько-гетьманську добу. Зазначається, що період з середини XVII століття став одним із ключових в українському державо- і правотворенні та супроводжувався змаганнями українців за свою свободу і незалежність. Такі процеси відбувалися в умовах постійних політичних, релігійних та економічних утисків, що зумовлювало нагальну потребу боротьби українського народу за свої права і свободи. Наголошується, що на території Козацько-гетьманської держави чинними були норми Литовського статуту 1588 року, Магдебурзького права та деякі акти попередніх періодів. Особливе значення мало звичаєве козацьке право, на основі якого регламентувалися основи адміністративної влади, правосуддя, військової організації, визначалися поняття злочинів і система покарань. Важливими були також нормативні акти гетьманської влади та матеріали судової практики. Укази Гетьмана за своїм статусом являли собою розпорядчі акти найвищої влади та врегульовували ключові адміністративні, кримінальні та цивільні правовідносини. Зазначається, що у Козацько-гетьманській державі доволі високого рівня набули інститути цивільно-правового регулювання. У цьому аспекті значна увага приділялася унормуванню земельних відносин, які на той час становили основу функціонування суспільства. Дієвим механізмом врегулювання тогочасних суспільних відносин стали інститути зобов'язального права, яке було одним із найрозвиненіших інститутів права Гетьманщини. Саме зобов'язальне право стало ефективним механізмом забезпечення особистих та майнових прав. Констатується високий рівень розвитку кримінального права, яке мало чітко виражений приватно-правовий характер. Це проявлялося насамперед у тому, що переслідування злочину було прерогативою приватної особи. Крім того, суд виносив покарання в залежності від волі потерпілого або ж його родичів. Відзначається, що поняття злочину мало позастановий характер і характеризувалося як дії, що завдають шкоду як окремій особі, так і державі загалом. Система правосуддя передбачала єдиний порядок провадження по справах як цивільного так і кримінального характеру. Судовий процес вважався особистою справою сторін, однак з їх обов'язковим підпорядкуванням керівній ролі суду. У ході розгляду судових справ часто передбачалося укладення мирової угоди між сторонами.

Ключові слова: звичаєве право, права і свободи людини, право, правовладдя, Козацько-гетьманська держава.

The article examines the specifics of the formation of the foundations of the rule of law in Ukraine during the Cossack-Hetman era. It is noted that the period from the middle of the 17th century became one of the key ones in Ukrainian state and law-making and was accompanied by the struggle of Ukrainians for their freedom and independence. Such processes took place in conditions of constant political, religious and economic oppression, which caused the urgent need for the Ukrainian people to fight for their rights and freedoms. It is emphasized that the norms of the Lithuanian Statute of 1588, Magdeburg Law and some acts of previous periods were in force on the territory of the Cossack-Hetman state. Of particular importance was the customary Cossack law, on the basis of which the foundations of administrative power, justice, military organization were regulated, the concepts of crimes and the system of punishments were determined. Normative acts of the Hetman power and materials of judicial practice were also important. The Hetman's decrees, by their status, were administrative acts of the highest power and regulated key administrative, criminal and civil legal relations. It is noted that in the Cossack-Hetman state, the institutions of civil law regulation acquired a fairly high level. In this aspect, considerable attention was paid to the normalization of land relations, which at that time constituted the basis of the functioning of society. The institutions of the law of obligations, which was one of the most developed institutions of law of the Hetmanate, became an effective mechanism for regulating social relations of that time. It was the law of obligations that became an effective mechanism for ensuring personal and property rights. A high level of development of criminal law is noted, which had a clearly expressed private-law character. This was manifested primarily in the fact that the prosecution of a crime was the prerogative of a private individual. In addition, the court-imposed punishment depending on the will of the victim or his relatives. It is noted that the concept of a crime had an extra-statutory nature and was characterized as actions that cause harm to both an individual and the state as a whole. The justice system provided for a single procedure for proceedings in cases of both a civil and criminal nature. The trial was considered a personal matter of the parties, but with their mandatory subordination to the leading role of the court. In the course of considering court cases, the conclusion of a peace agreement between the parties was often envisaged.

Key words: customary law, human rights and freedoms, law, rule of law, Cossack-Hetman state.

Постановка проблеми. В результаті національно-визвольної боротьби українського народу в середині XVII століття значна частина українських земель була звільнена з-під контролю Речі Посполитої, наслідком чого стало утворення української національної держави Гетьманщини. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького уможливила створення держави, де питання захисту прав і свобод людини було піднято на якісно новий рівень. Національно-визвольні змагання українців стали визначальним фактором державо- і правотворення та заклали відповідні передумови для формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, з-поміж яких: М. Бедрій, М. Дорош, Л. Кушинська, А. Литвиненко, В. Макачук, Ю. Орищенко, М. Рязанов, Ю. Сокур, М. Тараненко, М. Тараненко, І. Терлюк, В. Щербатюк та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики

постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є висвітлення процесів формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національне державотворення Козацько-гетьманської доби відзначається пріоритетним становищем звичаєвого права, яке виникло і формувалося в процесі розвитку економічних і побутових відносин і ґрунтувалося на «старих» кодексах поведінки (звичаях) [4, с. 25]. Неписані закони та звичай регулювали все внутрішнє життя держави. Загальноприйнятим в козацтві було поняття правового звичаю як норми, обов'язкової для всіх рівноправних народжених у Запорозькій Січі. У козацькому середовищі це мало назву «козацьке право». Об'єктом «козацького права» були організація козацького самоврядування, судочинство та суди, а також специфічні питання, пов'язані з війною. Джерелом козацького права були норми давньоруського

права, окремі норми сусідніх народів [7, с. 79]. Звичаєве право застосовувалося в усній формі, але в останні роки існування держави деякі норми звичаєвого права почали фіксуватися письмово.

Звичаєве право умовно поділялося на дві частини: публічне право та приватне право. Під публічним правом запорозького козацтва розуміємо своєрідний військовий статут, який регулював соціальні аспекти життя запорозької громади [6, с. 118], а саме: адміністративний устрій, військову справу, порядок володіння та користування землею, спільним нерухомим та рухомим майном, судочинство, відповідальність за вчинення злочинів. Приватне право регулювало цивільні відносини, включаючи індивідуальну власність на рухоме і нерухоме майно, різного роду угоди. Існування Запорозької Січі призвело до найбільшого розвитку публічно-правових норм, які лягли в основу козацького права. Виникнення та розвиток приватного права в козацтві пов'язане з існуванням козацької приватної власності як частини військової здобичі та мисливських і рибальських промислів [7, с. 79–80].

Норми звичаєвого права охоплювали практично усі верстви населення, вони впливали на формування прав і обов'язків громадян, проникали у важливі ланки суспільного життя, особливо адміністративну, кримінальну та судову [5, с. 44]. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували в практичній діяльності норми запорозького звичаєвого права. Продовжувалась фактична дія писаних та діючих нормативних актів права попереднього державного періоду: Литовський статут 1888 р., збірники магдебурзького права тощо. У судових процесах другої половини XVII–XVIII століть до цих джерел все частіше стали звертатися у процесі вирішення багатьох життєво важливих питань. Актуальність цих законів неодноразово підтверджували українські гетьмани. Найвидатнішим джерелом цієї групи був Статут Великого князівства Литовського зі змінами 1588 р. як найбільш юридично досконалий і технічно вивірений. Вища адміністрація безпосередньо пов'язувала цей режим нормативних актів зі своїм «попереднім» правом, особливо в ньому вбачала витоки «Руської Правди». Найчастіше на Литовський Статут посилялися при розгляді справ про захист приватної власності. Згідно з положеннями Статуту до відповідальності притягувалися особи, які вчиняли посягання на чуже майно, побої, грабежі тощо.

Главою держави був гетьман. Він очолював уряд і адміністрацію, був верховним головнокомандувачем, скликав ради, керував зовнішньою політикою і мав право видавати універсали, обов'язкові для виконання всіма козаками. Будучи вищою посадовою особою Українського козацького війська, він також був виборною посадовою особою і членом гетьманського уряду козацької держави [2, с. 145–146]. Акти гетьманської влади, були поширеним правом того часу. Вони видавалися у формі універсалів, наказів, інструкцій, листів, указів і грамот. За змістом і за призначенням універсали поділялися на загальні та спеціальні. Передбачалася також й безпека та недоторканність гетьманських очільників. Окремим особам доручалося охороняти їхнє майно, деякі виключалися з-під компетенції адміністративних і судових органів і передавалися у відання гетьманові.

До універсалів близькими були гетьманські ордери та інструкції. Одні вирішували конкретні питання суспільно-політичних відносин, наприклад, недопущення купців до комерційної діяльності, встановлення порядку розгляду апеляційних справ у Генеральному суді та проведення офіційних слухань. Інструкції встановлювали порядок і діяльність адміністративно-політичних установ, зокрема судочинства, права й обов'язки посадових осіб, порядок виконання рішень вищих органів влади.

Генеральна військова канцелярія видавала свої акти у вигляді універсалів і указів. Це були закони, якими

запроваджувалися акти вищої правової влади та здійснювалася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Одночасно генеральною військовою канцелярією затверджувалися нові генеральні відносини, обов'язкові для кожного акта.

Потрібно зауважити, що правова система українського гетьманства, яка ґрунтувалася на багатьох джерелах, з одного боку, зумовлювала відносну самостійність його правової системи, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей [3, с. 109–110]. Така система джерел права, яка створювала певні труднощі у застосуванні правових норм на практиці і зумовлювала необхідність впорядкувати існуюче право.

Найрозвиненішим із усіх інститутів цивільного права Гетьманщини було зобов'язальне право. В українському середньовічному суспільстві насамперед зобов'язальне право було запорукою забезпечення особистих та майнових прав. Зобов'язання як правовий інститут у тодішній Україні розумілося як право на майно особи, яка не виконала договору або завдала якоїсь шкоди. Тому розрізняли зобов'язання, що випливають із договорів, і зобов'язання – за заподіяння шкоди [1, с. 81]. Докладно регламентувалися договори купівлі-продажу, позички, застави, поруки, найму майна (оренди), дарування. Договір купівлі-продажу при купівлі нерухомості укладався в письмовій формі з наступним записом до «урядових книг». Детально унормувалися зобов'язання продавця захищати покупця під претензій сторонніх осіб щодо проданої речі. Засобом забезпечення договору купівлі-продажу був завдаток.

Договір найму майна (оренди) мав своїм предметом передачу нерухомого майна власником орендарю у володіння та користування на визначений строк та за певну плату. Розмір орендної плати встановлювався з волі договорних сторін чи нормами звичаєвого права. Орендар відповідав за будь-які збитки, завдані найманому маєтку через його провини. Договір укладався у присутності свідків [8, с. 56].

Шлюбно-сімейне право врегулювало питання порядку укладення шлюбу та умови його дійсності, правові відносини подружжя, батьків та дітей, опікунів та підопічних, усиновлювачів та усиновлених. У Гетьманщині шлюб розумівся у двох значеннях: визначеного законом та заснованого на добровільній згоді договору між чоловіком та жінкою з метою створення сім'ї та продовження людського роду та подружнього співжиття. Укладення формального шлюбу передували переговори та угоди між батьками майбутнього подружжя. Угода між батьками ставала справжньою шлюбною угодою лише після взаємної згоди майбутнього подружжя. Взаємна згода дітей на шлюб вимагала дозволу батьків, а після їхньої смерті старших родичів чи опікунів. Порушення цієї норми призводило до матеріальних санкцій насамперед для жінки. Її батьки могли позбавити посагу і права наслідування батьківських маєтків.

Важливою ознакою гетьманського кримінального права був його приватноправовий характер. Переслідування злочинів, навіть тяжких, було переважно приватною справою. Суди карали винних за волею потерпілого або, за відсутності потерпілого, за клопотанням родичів. Поступово суди виявляли ініціативу у розкритті злочинів. Суди здебільшого виправдовували, аніж переслідували. Коли поставало питання про застосування стягнення, суд обирав найм'якше покарання.

Кримінальне право гетьманської доби мало розвинену систему злочинів і покарань. Як зазначає М. Бедрій, «покарання у запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину і мало на меті кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування та покуту гріха» [1, с. 82]. Поступово виникають нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правового мислення. Законодавство

передбачало обставини, що виключають або пом'якшують покарання.

Судовий процес в Україні у XVII–XVIII століттях характеризується низкою специфічних рис. Насамперед мова йде про єдиний для кримінальних і цивільних правопорушень порядок ведення справ у суді. Це пояснюється приватноправовим характером українського судочинства того часу. І в цивільних, і в кримінальних справах подавалася скарга-позов, а для її розв'язання використовували одні й ті самі методи та форми. Подання позову як у кримінальних, так і в цивільних справах певною мірою залежало від позивача [7, с. 104]. Завдання суду полягало в тому, щоб задовольнити насамперед матеріальні вимоги позивача. Процес вважався особистою справою сторін з їхнім підпорядкуванням керівній ролі суду. Приватне обвинувачення у кримінальних справах стало настільки потужним, що потерпілий міг навіть заарештувати злочинця, спійманого на місці злочину, і доставити його до суду. Під час процесу сторони могли примиритися. Іноді потерпілий укладав мирову угоду навіть у кримінальній справі про тяжкий злочин або навіть прощає злочинця за його провини [6, с. 121].

Однак з XVIII століття можемо спостерігати розмежування процесу в цивільних і кримінальних справах. Якщо перші ґрунтувалися на принципі змагальності, де сторони спору доводили свою правоту за допомогою фактичного матеріалу і судових доказів, то в кримінальних справах існував слідчий або інквізиційний процес, в якому суд сам розпоряджався доказами,

Доказами в судовому процесі були власні зізнання (зізнання, зроблені під примусом, під впливом, малолітньою чи божевільною особою, а також сумнівні чи неправдоподібні не приймалися як докази), письмові документи (офіційні урядові акти, заповіти, купчі, інші документи про передачу прав, зареєстровані та записані в державних книгах тощо), акти громадянського стану (актові записи, заповіти, купчі, інші документи про передачу прав тощо), а також документи, що підтверджували факт вчинення злочину [7, с. 105].

До середини XVIII століття вивчення матеріалів справи починалося з усного викладу позову, який робив позивач, посиляючись на відповідні докази. Інша сторона повинна була дати відповідь, обґрунтовуючи її доказами. Після словесного змагання сторін суд досліджував подані сторонами докази, іноді оглядав місце злочину, допитував свідків тощо. Справу закривали, якщо позивач відмовлявся від позову до, на початку або під час судового роз-

гляду. Іноді вона закінчувалася ще до проведення повного судового слідства за мировою угодою між сторонами як у цивільних, так і в кримінальних справах. Проведення також припинялося у випадках відкладення розгляду справи на невизначений строк, коли через певні обставини вирок взагалі не міг бути винесений. Проведення у справі припинялося ухвалою суду.

Постанови у цивільних і вироки у кримінальних справах називалися декретами [5, с. 45]. Суд повинен був скласти і оголосити постанову в день судового розгляду. Судові постанови могли бути оскаржені у вищій інстанції, за винятком випадків беззаперечних зобов'язань і вироків, винесених на підставі власного зізнання. Формально останнім апеляційним судом був гетьман, до розгляду якого не допускалася апеляція.

Об'єктом апеляції могли стати як остаточні, так і проміжні вироки та рішення. Апеляційний суд, скасовуючи постанову, міг внести зміни до прийняття нової постанови. Надзвичайним способом перегляду рішень чи вироків нижчих судів було відновлення процесу, підставою для якого було насамперед встановлення нових обставин, які раніше не були відомі суду. Найчастіше процес відновлювали у зв'язку з уточненням фактів зловживань сторонами та іншими учасниками судового процесу.

На території Запорізької Січі особливо розвинутою була сфера кримінального права, особливо норми, що встановлювали відповідальність за злочини [7, с. 99]. Козацьке законодавство передбачало широкий спектр злочинів, які за об'єктом злочину умовно поділяються на кілька видів: військові; проти рішень уряду і суду; проти особи; проти власності; проти моралі тощо. Метою покарання була відплата і компенсація. Широко застосовувалося покарання, яке мало публічний характер. Це було зроблено з двох причин: по-перше, публічне покарання вважалося застереженням для інших козаків утриматися від злочинних дій; по-друге, велика роль у винесенні вироку і його виконанні належала козацькій громаді.

Висновки. В Козацько-гетьманську добу національне державо- і правотворення відбувається в умовах пріоритетного становища звичаєвого права. Загальноприйнятим в середовищі козацтва були засади рівноправності сторін, справедливості, гласності та відкритості судового процесу. Законодавством детально унормовувалась система доказів та стадії судового процесу: позов, попереднє слідство, судові розгляд й постанови. Це сприяло ефективному розвитку правових норм, які лягли в основу козацького права та сприяли становленню основ правовладдя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78-86.
- Дорош М. Держава та право України в період української Козацько-гетьманської держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, 2020. № 25. С. 144-148.
- Кушинська Л. А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації Українців XVII-XVIII століття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 104-111.
- Макарчук В., Терлюк І., Литвиненко А. Козацьке право Гетьманщини як політико-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 22-26.
- Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43-47.
- Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 3-4. С. 117-122.
- Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Львів, 2003. 156 с.
- Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 53-61.